

Оливер Николић¹
Charles Tellier²

РЕЛИГИЈСКИ СИМБОЛИ У ЈАВНОМ ЖИВОТУ У НЕКИМ ЕВРОПСКИМ ДРЖАВАМА, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ФРАНЦУСКУ РЕПУБЛИКУ

Сажетак

У првом делу чланка, аутори приказују однос државе и цркве и како то резултира на слободу вероисповести посебно кроз истицање верских симбола у јавном животу. Верски симболи у јавним установама, као и вид облачења су све више предмет представки пред националним судовима и Европским судом за људска права. Као илустрација дао је неколико најкарактеристичнијих и најпознатијих случајева из ове теме. У другом делу текста се приказује место Републике Француске као лаичке државе. Затим се анализира пракса у Француској у погледу истицања религијских симбола у јавним установама и кроз ношење одеће у јавним установама и јавном простору.

Кључне речи: религијски симболи, црква, Европски суд за људска права, судска пракса, Француска.

1. Уводне напомене

Све религије имају своју сопствену традицију, обичаје и симболе, а управо религијски симболи су предмет овог чланка. Питање религијске слободе, што подразумева и истицање верских симбола у јавном животу у једној држави је утемељено и регулисано не само домаћим прописима (пре свега уставом и законима), већ и одељком 18. Универзалне декларације о људским правима (1948), Међународним пактом о грађанским и политичким правима (1976), појединим члановима Европске конвенције о људским правима (ЕКЉП),³ као и

¹ Научни сарадник, Институт за упоредно право, Београд (oliver_nikolic@yahoo.com).

² Судија и саветник при Амбасади Француске и кабинету министра правде Републике Србије.

³ Конвенција о заштити људских права и основних слобода потписана је 4. новембра 1950. године у Риму и у даљем тексту ће се користити скраћени назив овог правног акта и то Конвенција или само ЕКЉП.

јуриспруденцијом домаћих судова и Европског суда за људска права. Управо члан 9. Конвенције каже: „Свако има право на слободу мисли, савести и вероисповести; ово право укључује слободу промене вере или уверења и слободу човека да, било сам или заједно с другима, јавно или приватно, испољава веру или уверење молитвом, проповеди, обичајима и обредом. Слобода исповедања вере или убеђења може бити подвргнута само оним ограничењима која су прописана законом и неопходна у демократском друштву у интересу јавне безбедности, ради заштите јавног реда, здравља или морала, или ради заштите права и слобода других“.

Питање религијских симбола у јавном животу, довело је до распрострањених дебата о обиму слободе вероисповести у разним земљама широм света. Различити политички, законодавни и судски приступи овом питању су дали повода за различита тумачења слободе вероисповести у вези религијских симбола. Многи религијски симболи за вернике представљају израз поштовања и привржености вери, али припадницима других вера или атеистима ти исти религијски симболи могу изазвати негативне реакције. Недавни повећани прилив емиграната у Европи је значајно да су се и разлике у религијским симболима повећале, што је неминовно изазивало различита тумачења о њиховом коришћењу у јавном животу. Ми данас живимо у ери мултикултуралности и „ово мноштво култура са собом доноси разноврсност и разлике: верска уверења чине једну, вероватно све важнију, тачку разликовања у нашим друштвима данас - између религиозних и нерелигиозних људи, као и између људи различитих вера“.⁴

Религијски симболи се могу посматрати кроз истицање верских симбола у или на некој јавној установи (школи, суду, општини, болници, итд.) или кроз ношење посебне одеће која је израз религијских уверења (хиџаб, турбан, јеврејска капа, итд.) или кроз ношење религијског обележја (крст, распеће, Давидова звезда, итд.).

Приликом разматрања правних аспеката религије, питање које се поставља као преваходно је какав је однос државе према религији, односно религијама које се у тој земљи практикују. Наравно не постоји тачно одређена подела по којој би могло да се класификује однос државе према религији, већ се то врши на основу различитих параметара, те је отуда велики број подела. Француски писац *Maurice Barbier*

⁴ S. Knights, „Religious Symbols in the School: Freedom of Religion, Minorities and Education“, *European Human Rights Law Review* 5/2005, 499.

узима уставну одвојеност цркве од државе као мерило поделе неких европских држава на лаичке (Француска), квази-лаичке (Италија, Шпанија и Португал), полу-лаичке (Белгија, Немачка, Ирска, Луксембург и Холандија) и не-лаичке (Данска, Енглеска и Грчка).⁵ Постоји и подела на државе које имају државну цркву, као што је то случај у Енглеској, Данској, Норвешкој, Исланду, Грчкој и Финској, на лаичке државе где је принцип одвојености државе и религије потпуно испоштован (нпр. Француска) и на државе које примењују тзв. кооперативни модел, при чему је изражен уставни принцип одвојености државе и цркве, али државе имају закључене одређене уговоре са верским заједницама, углавном оним које су традиционално везане за то подручје и при томе верске заједнице уживају извесне државне бенифиције, финансијску помоћ и уопште игра одређену улогу у друштвеном животу државе (углавном све остале европске државе). „У складу са савременим тенденцијама развоја друштва секуларна држава усмерава своју активност првенствено на спречавање утицаја организоване религије на јавне и државне институције, не подривајући религиозност, или отуђивање верских заједница из друштва... секуларизам није усмерен на одвајање религије од друштва или религијске свести од политичке акције, већ да изолује државу од црквене структуре, односно одвоји религијску и политичку власт“.⁶

2. Верски симболи у јавном животу у неким европским државама

У овом чланку се анализира коришћење религијских симбола искључиво у јавном простору и то истицањем у или на јавним институцијама и ношењем, било одеће које су одраз религијског уверења, било самих религијских симбола у виду украса, накита или слично, и то од стране запослених у јавним институцијама или оних који похађају јавне школске установе. Значи истицање верских симбола у другим ситуацијама као нпр. религијским објектима, становима, јавним површинама (улице, паркови, итд.), угоститељским и културним објектима и слично нису предмет овога рада. У овом делу ће се компаративно-правно анализирати, кроз судску јуриспруденцију употреба религијских симбола у неким европским државама, док у другом делу ће се анализа сводити искључиво на Француску Републику.

⁵ M. Barbier, *La laïcité*, L'Harmattan, Pariz 1995, 171-200.

⁶ M. Milutinović, „Bosna i Hercegovina na raskršću sekularizma i teokratije“, Banja Luka, SVAROG 7/2013, 44.

2.1. Верски симболи у/на јавним објектима

Питање истицања религијских симбола од стране надлежних органа у образовним установама, судским институцијама, у просторијама државне управе или локалне самоуправе, државним болницама, као и другим предузећима, би могло да се посматра кроз традиционално место религије у датој држави, што на неки начин указује на однос државе и цркве. Ово питање имплицира не само одвојеност цркве од државе, већ и однос државе према другим верским заједницама које су заступљене у држави. Углавном се под религиским симболима овде подразумева крст или распеће, док је истицање других симбола скоро незабележено. Данас је мали број земаља у Европи које правно прописују и обавезују истицање религијских симбола у или на неким јавним објектима (нпр. у Пољској и Аустрији, као и у неким деловима Италије, Немачке и Швајцарске). У много већем броју држава ово питање није у потпуности регулисано, па се религијски симболи, тако могу истицати у неким државним образовним установама у Шпанији, Грчкој, Ирској, Малти, Хрватској, Сан Марину и Румунија. Експлицитно је забрањено истицање свих врста верских симбола у школама у Македонији, Грузији и Француској (са изузетком департмана Алзас и Мозел).

Истицање верских симбола у или на јавним објектима у последње време је изазвало много полемике, посебно поводом једног судског спора у Италији и Европском суду за људска права. То је случај *Lautsi против Италије*,⁷ често називан и „случај распећа“. Подносилац представке је госпођа *Soile Lautsi*, Италијанка финског порекла која живи у регији Венето у северној Италији. Њено двоје деце су похађали државну школу у којој су све учионице имале распеће које је обавезно истакнуто на основу Краљевске уредбе из 1860. године, а потврђене актима Министарства образовања из 1922. и 1926. године, односно, Краљевским уредбама из 1924. и 1928. године. Обзиром да подносилац представке је желела да образује своју децу у складу са секуларним принципом, истицање верског симбола у учионици јој је био неприхватљив, те се прво обратила Школском већу, па Регионалном административном суду, који је упутио одлуку о обавезности истицања распећа у учионица Уставном суду на оцену уставности. Уставни суд је одбио да одлучује о овом питању јер то не спада у његову надлежност, обзиром да одлучује само о уставности законских одредби. У своју корист *Lautsi* је истицала одлуку Касационог суда у коме се наводи да истицање распећа на свим бирач-

⁷ *Lautsi v. Italy*, App. No. 30814/06, 2011 Eur. Ct. H.R. (G.C.).

ким местима нарушава начела секуларизма и непристрасности државе, као и принцип слободе савести за све оне који немају никакав однос према том верском симболу. Регионални и Врховни административни суд су одбили представку као неосновану, сматрајући између осталог, да је распеће симбол италијанске историје и културе и да лаичност не значи индиферентност државе према религијама него очување религијске слободе у саставу културног и конфесионалног плурализма.

Представка је поднета Европском суду за људска права због кршења члана 2., првог протокола,⁸ члана 9. и члана 14.⁹ ЕКЉП. Веће од седам судија је једногласно пресудило у корист подносиоца представке, сматрајући да је право на образовање усмерено на очување плурализма у образовању и самог демократског друштва, а да држава треба да се уздржи од наметања веровања, макар и индиректно, као и да има обавезу да подржи неутралност вероисповести у јавном образовању. На иницијативу Ватикана, а уз подршку десет европских држава¹⁰ створена је нека врста „савеза против секуларизма“ чиме је пружена подршка захтеву италијанске владе да изнесе предмет пред Велико веће. Тако је 2011. године Велико веће донело пресуду да није дошло до повреде ни једног члана Конвенције и утврђено је да приказ распећа није довео до повреде верских права подносилаца представке.

Интересантно је напоменути и неке одлуке судова европских држава које су у својој јуриспруденцији имале као предмет спора истицање крста или распећа у учионицама. Немачки Уставни суд је 1995. године пресудио да је одлука о обавезности истицања распећа у свакој учионици у основним школама у Баварској неуставна и да то представља кршење права на негативну слободу вероисповести,¹¹ а Савезни административни суд је 1999. године потврдио родитељско право, да ако не желе да њихово дете буде изложено верском утицају било које врсте у току образовања, представља довољан основ да се школска управа

⁸ „Нико не може бити лишен права на образовање. У вршењу свих својих функција у области образовања и наставе држава поштује право родитеља да обезбеде образовање и наставу који су у складу с њиховим верским и филозофским уверењима“ (право на образовање).

⁹ „Уживање права и слобода предвиђених у овој Конвенцији обезбеђује се без дискриминације по било ком основу, као што су пол, раса, боја коже, језик, вероисповест, политичко или друго мишљење, национално или социјално порекло, веза с неком националном мањином, имовно стање, рођење или други статус“ (забрана дискриминације).

¹⁰ Јерменије, Бугарске, Кипра, Грчке, Литваније, Малте, Монака, Румуније, Руске Федерације и Сан Марина.

¹¹ BVerfG – BvR 1087/91, 16. мај 1995.

обавеже да уклони распеће из учионица.¹² Насупрот томе, аустријски Уставни суд је 2011. године пресудио да је истицање распећа у учионицама уставно,¹³ као и Врховни административни суд Швајцарске, који је исте године одбацио представку којом се тражило укидање истицања распећа у ходницима школа кантона Тићино.

2.2. Верски симболи у смислу одеће, односно украса

„Индивидуално истицање религиозних симбола и облачење које изражава верску припадност неког лица, односно усклађено је са верским правилима, представља један од најчешћих видова испољавања верских осећања и спада у оквире заштите слободе вероисповести. Несумњиво је да су индивидуално истицање симбола и облачење подручје испољавања права појединаца да своје понашање ускладе са својим верским осећањима и уверењима и, начелно посматрано, не могу и не треба да буду предмет државног мешања и ограничавања“.¹⁴ Али управо истицање верских симбола путем облачења или њеног ношења као украса у јавним установама, представља велики проблем у неким државама, у смислу усклађивања права, односно закона са слободом вероисповести, њеног неугрожавања. Отуда можемо пронаћи велики број случајева у вези овог питања у јуриспруденцији националних судова, као и Европског суда за људска права.

Под верским одећом, односно религиозним симболима у смислу украса се подразумева мноштво ствари, које често имају другачије називе у зависности од коришћења припадника различитих религија. Тако, припаднице муслиманске вероисповести носе: хиџаб (ношња која подразумева покривање главе и косе), џилбаб (ношња у виду широке одеће, огртача од једног дела која покрива жену од стопала до рамена), никаб (марама која покрива главу и врат жене, али не и очи), бурку (одећа која покрива целу главу и тело) и мараму којом се покрива коса. Јевреји носе јармулк или кипу (капу која покрива теме) а припадници Сика носе на глави увек турбане. Под верским симболима као украс, односно накит подразумева се крст, распеће, Давидова звезда, итд. Немају све европске земље уједначену судску праксу по питању ношења одеће или украса у смислу религиозних симбола, што доводи до повећаног прилива представки по овом питању Европском суду за људска

¹² BVerwG 6 C 18.98, 21. април 1999.

¹³ No. G 287/09-25, 9 VfGH 3. 2011, G 287/09.

¹⁴ В. Ђурић, *Слобода вероисповести у јуриспруденцији европских уставних судова*, Институт за упоредно право, Београд 2012, 45.

права. Два најпознатија случаја пред судом су *Sahin ĩroiĭiv Турске*¹⁵ и *Dahlab ĩroiĭiv Швајцарске*.¹⁶

Подносилац представке, Лејла Сахин је била студенткиња медицине муслиманске вероисповести која се у последњој години студија пребацила са Универзитета у Бурси на Универзитет у Истанбулу. Обзиром да долази из традиционалне муслиманске породице, из верских разлога је увек имала обавезу да косу покрије марамом. На истанбулском Универзитету у циљу смањења видљивости ислама и гаранције секуларне атмосфере у свим објектима је забрањено ношење мараме за жене, односно браде за мушкарце. Иначе ова забрана је проистекла из одредби Закона о високом образовању, које забрањују особљу и студентима који раде, односно бораве у јавним организацијама и институцијама да носе било коју одећу која симболизује или манифестује било коју веру. Обзиром да Сахин није желела да скине мараму, њој је био ускраћен улазак на предавања и испите, а и покренут је дисциплински поступак који је резултирао њеном суспензијом. Она је покренула поступак пред Административним судом, који је њену представку одбио, као и Виши административни суд, сматрајући да није дошло до повреде права на вероисповест. Подносиатељка представке се обратила Европском суду за људска права сматрајући да забрана ношења исламске мараме у установама високог образовања представља неоправдано мешање у њено право на слободу вероисповести. Веће је сматрало да није дошло до повреде члана 9. ЕКЉП, па је подносиатељка тражила да о њеном случају расправља Велико веће, које је донело одлуку да није дошло до повреде ни једног члана ЕКЉП.

Други случај *Dahlab ĩroiĭiv Швајцарске* је умоногоме сличан претходном, само што се овде ради о учитељици у основној школи која је након заснивања радног односа променила вероисповест и преузела ислам. У складу са вером, почела је да на радно место носи мараму како би прекрила косу и широке хаљине. Та чињеница у почетку никоме није сметала али школска управа је након пар година захтевала да у просторијама школе скине мараму. Школска управа је заснивала своје ставове на чињеници да је у школама усвојен принцип верске неутралности, те да је подносиатељка представке знала за ту околност. Такође, обзиром да је основна школа обавезна, држава не може да прави разлике између религија и да фаворизује једну религију у односу на другу, а учитељи као један од најважнијих елемената у образовању деце, морају

¹⁵ *Sahin v Turkey* App. No 44774/98.

¹⁶ *Dahlab v Switzerland* App. No. 42393/98.

бити неутрални у погледу религије. Подносиатељка представке се жалила прво кантоналној влади која је надлежна за школство у кантону, која је одбила њену жалбу, па након тога Савезном суду, који је потврдио одлуку кантоналне владе. И Европски суд за људска права је 2001. године одбио представку, као неосновану, прихватајући принцип који подразумева нека ограничења државним службеницима да испољавају своју веру у школи јер ученици морају бити заштићени по том питању.

Посебно по питању ношења марама у јавним институцијама, а најчешће у образовним установама је било много случајева пред националним судовима, као и пред Европским судом за људска права,¹⁷ али судска пракса показује да нема јединственог прилаза овом проблему у државама Европске уније. На пример, у Белгији подносиатељка представке се због забране ношења мараме у школи жалила на кршење права на вероисповест, а Апелациони суд у Антверпену је одбио представку сматрајући да је забрана легитимно средства за очување неутралности од различитих верских утицаја у школским институцијама (*Hof van Beroep te Antwerpen*, AR/2004/2811). Слично је поступио и Врховни суд Данске¹⁸ правдајући своју одлуку да је послодавац желео да створи религијски неутрално радно окружење. Међутим у Немачкој, Савезни суд за радне спорове¹⁹ је сматрао да је отпуштање продавачице која је носила мараму неоснованом јер послодавац није доказао да је претрпео финансијске губитке због те чињенице. А Савезни уставни суд Немачке²⁰ је пресудио да ношење мараме учитељице не може бити основ за отпуштање, мада то не значи да је ношење мараме увек дозвољено.²¹ У Уједињеном Краљевству један случај²² је на различитим судским инстанцама другачије пресуђиван, тако да је Правосудни одбор Дома Лордова морао да пресуди. Сабина Бегум је тражила да долази у школу у цилбабу, што не одговара стандардима школске униформе, које су направљене у сарадњи са исламском заједницом, а подразумева ношење мараме и широких панталона (*shalwar kameez*). Високи суд је пресудио да је школа у праву и да нема повреде права на вероиспо-

¹⁷ Између осталих: *Köse и 93 осталих против Турске* из 2006. године, *Kurtulmuş против Турске* из 2006. године, итд.

¹⁸ Одлука од 21. јануара 2005. године.

¹⁹ Одлука од 10. октобра 2002. године бр. 2 AZR 472/01.

²⁰ Одлука 2 BvR 1436/02.

²¹ За више вид. М. Mahlmann, „Religious Tolerance, Pluralist Society and the Neutrality of the State: The Federal Constitutional Court’s Decision in the Headscarf Case“, *German Law Journal* 4/2011, 1103 и даље.

²² *R. (Begum) v. Denbigh High School*.

вест,²³ док је Апелациони суд²⁴ поништио одлуку Високог суда и пресудио у корист Бегум. Школа се жалила, те је Правосудни одбор Дома Лордова већином гласова чланова пресудио у корист школе, пре свега имајући у виду да би супротна одлука вршила притисак на остале ученице муслиманске вероисповести да прихвате овакав конзервативнији приступ облачењу.

Када говоримо о верским симболима у виду украса и накита, пре свега се мисли на ношење крстова или распећа, док је појава других симбола скоро незабележена. „Серија правних случајева у Уједињеном Краљевству и Европи у последњих двадесет година се односила на коришћење религиозних симбола, а вероватно два најпознатија случаја у Уједињеном Краљевству, који су покренули лавину дебата око заштите религиозних симбола су *Eweida против British Airways* и *Chaplin против Royal Devon and Exeter Hospital NHS Foundation Trust*.²⁵ У првом случају *Eweida против British Airways*²⁶ се ради о службеници британске државне авиокомпаније која је као побожна хришћанка увек носила мали крст на ланчићу око свога врата, који под њеном униформом није био видљив. Међутим са променом дизајна униформе, крст је постао видљив, те је *Eweida* била упозорена да уклони верски симбол у складу са политиком авиокомпаније по том питању. Обзиром да је она одбила да то учини, онемогућен јој је даљи рад на истом радном месту, те се она обратила Трибуналу за радне спорове тврдећи да је жртва директне и индиректне дискриминације по Пропису о једнакости запошљавања по основу уверења или вере из 2003. године. И Трибунал, а касније и Апелациони суд су одбили жалбу сматрајући да није било повреде права на вероисповест. Иако је случај изгубљен за госпођу *Eweida*, он је изазвао изузетно велику медијску пажњу пре свега због репутације авиокомпаније *British Airways*, која је у међувремену променила своју политику истицања верских симбола, након чега се оштећена вратила на исто радно место.

Још један случај о коме се много говорило а тиче се истицања верских симбола је био случај *Chaplin против Royal Devon and Exeter Hospital NHS Foundation Trust*.²⁷ Госпођа *Shirley Chaplin*, хришћанка и припадница Слободне Енглеске цркве, по занимању је медицинска се-

²³ Одлука E.L.R. 374. из 2004. године.

²⁴ Одлука 1 W.L.R. 3372. из 2005. године.

²⁵ D.J. Hill, D. Whistler, *The Right to Wear Religious Symbols*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2013, 2.

²⁶ *Eweida v British Airways Plc* [2010] EWCA Civ 80, [2010] ICR 890.

²⁷ *Chaplin v Royal Devon & Exeter NHS Foundation Trust* (ET/1702886/2009, 21 April 2010).

стра и била запослена у државној болници. „Болница је својим правилником забранила ношење видљивог накита, било да се ради о огрлицама или наруквицама, из хигијенских и превентивних разлога да би се предупредила свака могућа инфекција. Обзиром да је госпођа *Chaplin* увек носила свој крст са распећем испод медицинске униформе, приликом промене дизајна, њен ланчић и крст су постали видљиви и опасни због евентуалне случајне повреде пацијента, а самим тим јој је и онемогућено даље ношење.“²⁸ Обзиром да јој је радно место укинато обратила се прво Трибуналу за радне спорове и касније Апелационом суду, али судови нису сматрали да је повређено њено право на вероисповест.

Ова два случаја заједно са још два сличне тематике су спојени у један (*Eweida and others против Уједињеног Краљевства*)²⁹ пред Европским судом за људска права у Стразбуру, а пресуда је донета 2013. године. Након спроведене процедуре³⁰ Суд је нашао да није дошло до повреде члана 9. ЕКЉП, али у случају подносиоце представке *Eweida* власти у Уједињеном Краљевству нису предузеле све могућности да би се заштитила права на вероисповест, а у вези са забраном дискриминације и пресудиле јој одговарајућу новчану накнаду.

2.3. Закључна разматрања

Већ на први поглед се може рећи да ни национални судови у земљама ЕУ, а ни Европски суд за људска права не третирају питање верских симбола на једнак начин. Посебно је то видљиво у случајевима који се односе на верске симболе у јавним установама, у односу на верске симболе у смислу одеће односно украса. Чини се да су нарочито погођене припаднице исламске вероисповести, а „питање ношења исламске одеће представља један од већих проблема за судове у ЕУ, јер одражава аспект различитости садржан у саверемом мултикултурном друштву, те се од судова очекује да успостави равнотежу између супротних интереса којим се постиже социјална кохезија уз поштовање културних разлика.“³¹ Без обзира на све традиције које су присутне у

²⁸ О. Nikolić, „Sloboda veroispovesti u Ujedinjenom Kraljevstvu“, *Strani pravni život*, 1/2015, 78.

²⁹ Обједињене представке 48420/10 36516/10 51671/10 59842/10 - HEJUD [2013] ECHR 37 (15. јануара 2013).

³⁰ О самом току процедуре пред Европским судом за људска права вид. О. Nikolić, „Sloboda okupljanja i udruživanja“, *Strani pravni život* 1- 3/2002, 148.

³¹ N. Gibson, „Faith in the courts: religious dress and human rights“, *Cambridge Law Journal*, 66(3)/2007, 694.

државама, врло је важно да се сви верски симболи третирају на истоветан начин, јер у супротном се појављује дискриминација или повлашћени положај једне религије у корист друге. Међутим у овом тренутку може се констатовати да иако се судови труде да уједначе судску праксу, присутан је отворени притисак држава да кроз законодавство заштите традицију тих земаља, а самим тим и већинских цркава.

3. Верски симболи у јавном животу у Француској

Француска веома држи до лаицитета, начела које је истакнуто већ у првом члану њеног Устава.³² Овај појам се само делимично може превести на енглески као „*secularism*“. Не ради се заправо само о тврдњи да „Република не признаје, не запошљава и не субвенционира ниједну религију“.³³ С једне стране, она настоји да афирмише слободу савести сваког појединца и неутралност државе у односу на све религије.³⁴ С друге стране, а може бити да у томе лежи француска специфичност, лаицитетом настоји да спречи различите религије да се умешају на сувише видљив начин у јавни простор.

Разлика између Сједињених Држава, осмишљених од самог почетка као нови Јерусалим³⁵, и републиканске Француске поникле из просветитељства³⁶, без сумње објашњава веома различите перцепције (које понекад доводе у забуну) онога што може бити лаицитет, неутралност државе и место вероисповести у јавној сфери између две обале Атлантика.

Одлучити се за неутралност не значи за државу да треба да игнорише религијске чињенице. Чак и у Републици која је од лаицитета направила један од својих гранитних стубова, како је Наполеон називао своја велика остварења, религиозни феномен никад није потпуно одсутан. Па зар се и сама Декларација о људским и грађанским правима од 26. августа 1789, оснивачки акт *sine qua non* републиканске Француске

³² „Француска је недељива, лаичка, демократска и социјална Република“.

³³ Члан 2 Закона о раздвајању цркве и државе, од 9. децембра 1905.

³⁴ Члан 1 Закона од 9. децембра 1905.

³⁵ Овај израз је позајмљен од социолога Роберта Н. Бела (*Robert N. Bellah*, 1975); видети нпр. напомену *In God We Trust* са банковних новчаница, *One Nation Under God* са заклетве застави *Pledge of Allegiance*, празник *Thanksgiving*, полагање заклетве председника на Библији итд.

³⁶ Сетимо се Волтеровог позива „срвимо бестидницу“, тј. црквену власт, или Гамбетине власти, када је узвикнуо „клерикализам, то је непријатељ“ *irreg* посланичким домом 4. маја 1788.

и део преамбуле садашњег Устава³⁷, не ставља „под покровитељство Врховног бића“³⁸ Радије него да претендује на постојање религиозности само у приватној сфери, коју би требало протерати из сваког јавног простора, лаицитет настоји да омогући суживот појединаца, било да су верници или не, у једном заједничком јавном простору.

Иако у Француској више нико и не помишља озбиљно на укидање закона из 1905. о тзв. раздвајању цркве и државе, чија начела имају уставну снагу³⁹, занимљиво је приметити да је јавно мњење увек спремно на љуту дебату чим се постави питање манифестовања религиозности у јавном простору. У прилог томе сведоче и врло скорашњи догађаји када је у име начела лаицитета (и његове круне – неутралности јавних служби), једна јавна управа била приморана да из свог улазног хола избаци јасле које су ту стајале током божићних празника⁴⁰, што је подстакло доста оштру дебату у јавности.

Да ствари буду још компликованије, Француска, према историјским чињеницама, не поседује јединствени правни оквир на својој целокупној територији, а да и не помињемо питање прекоморских територија⁴¹. Департмани Доње Рајне, Горње Рајне и Мозел⁴² су и дан данашњи уређени Конкордатом који су 1801. године потписали Наполеон Бонапарта, у оно време први конзул, и Папа Пије VII. Тим Конкордатом се признају вероисповести, а њихови свештеници стављају на платни списак државе, док неке тачке стално проузрокују дебате, као нпр. место Ислама⁴³ и прекршај богохуљења, који је званично још на снази иако се више не примењује.⁴⁴ У овој студији неће бити речи о

³⁷ Преамбула измењеног Устава од 4. октобра 1958. којим се успоставља V Република.

³⁸ Комплетна реченица гласи: „сходно томе, Национална скупштина признаје и проглашава, у присуству и под покровитељством Врховног бића, следећа људска и грађанска права“.

³⁹ Одлука Уставног савета 2012-97 од 21. фебруара 2013.

⁴⁰ Пресуда Управног суда у Нанту од 14. новембра 2014.

⁴¹ Овде ћемо ради подсећања навести ситуацију на острву Мајот (*Mayotte*), у Индијском океану где су до његовог интегрисања у опште право француских локалних самоуправа 2011. били примењивани одређени елементи муслиманског права, конкретно породичног права, са правосудним функцијама повереним кадији.

⁴² Уобичајено (иако нетачно) названи Алзас и Лорен, су департмани које је Немачка империја анектирала 1871. и који су поново постали део Француске тек после Првог светског рата, те се на њих није односио Закон о раздвајању цркве и државе из 1905. године.

⁴³ Конкордат из 1801. се односио само на католичку, протестантску и јеврејску веру.

⁴⁴ Наслеђен из Немачког кривичког законика из 1871, тај прекршај у суштини никад није примењен.

том деградирајућем уређењу, иако је признато као уређење у складу са француском републиканском традицијом⁴⁵, већ ћемо се ограничити на опште друштвено уређење које је на снази на највећем делу територије.

Не желимо овде да направимо инвентар импликација начела лаицитета у Француској, већ да се ограничимо на његов утицај на питање верских симбола у јавном простору, без обзира да ли се ради о верским симболима на или у зградама и на јавним местима, или о ношењу тих симбола од стране грађанства.

3.1. Верски симболи у/на јавним објектима

Законом о раздвајању цркве и државе поставља се законски оквир који је још на снази одредбом да је „забрањено (...) постављање или истицање сваког верског симбола или обележја на јавним споменицима или било ком другом јавном простору, изузев грађевина које служе вери, простора за сахрањивање на гробљима, погребних споменика као и музеја и изложби“.⁴⁶

Другим речима, ван тих верских места, није дозвољено истицање верских симбола у јавном простору, чиме се постављају стриктне границе верском прозелитизму. Европски суд за људска права имао је прилику да укаже на разлику између сведочења вере, што се мора дозволити, и прозелитизма у правом смислу речи, који је представио као њено деформисање, које се сме ограничити у циљу очувања вере код других⁴⁷.

Иако одређена питања у вези са присуством верских симбола на јавним грађевинама више нису предмет расправе, као што је случај са забраном ношења распећа у школе⁴⁸, дебата се може поново јавити у сваком моменту, посебно приликом верских прозелитистичких активности у јавном простору⁴⁹.

Претходно поменуто питање божићних јасли у просторијама јавне управе супротставља заговорнике стриктне примене лаицитета

⁴⁵ Одлука Уставног савета 2012-97 од 21. фебруара 2013.

⁴⁶ Члан 28 закона од 9. децембра 1905.

⁴⁷ Европски Суд за људска права, 25. мај 1993. *Кокинакис (Kokkinakis) против Грчке*, у вези са Јеховиним сведоцима који су ишли од врата до врата.

⁴⁸ Ова забрана је старија од Закона о раздвајању цркве и државе из 1905, будући да датира од Закона од 5. априла 1884.

⁴⁹ Бесплатно дељење Библија од стране Лионског надбискупа 8. децембра 2011. пред градским верским објектима није изазвало критику, али је дељење Курана од стране једног удружења описаног као салафистичко у Паризу, на Place d'Itali, 24. јануара 2015, подстакло више преиспитавања. (*Le Figaro*, 26. јануар 2015.).

са присталицама мало флексибилније визије који дозвољавају могућност да се у јавним просторима истичу симболи који су постали више народски него верски. Јер ако Република, као скуп институција и закона којима се уређује суживот становништва на националној територији, жели да остане изван сваке вере, француско друштво, културолошки и историјски, остаје прожето референцама на своју верску прошлост. Оставићемо читаоца да сам суди о новотаријама као што је цивилно крштење које градоначелници могу организовати за децу, а које наводи на помисао да Република настоји да лаицизује ритуале и церемоније који су иницијално били верски⁵⁰, као што је то својевремено учинила са венчањем⁵¹.

Да би оправдало присуство божићних јасли у својим просторијама, Општинско веће Вандеје⁵² (*Vendée*) покушало је да убеди Управни суд у Нанту да није било повреде лаицитета, с обзиром да се пре свега ради о вековној „народној традицији“ која је уписана у „имагинарно Француза“⁵³, о „традиционалном празнику који је настао од једног верског чина (...) о локалној специфичности насталој на бази снажне верске традиције у Вандеји⁵⁴“. Суд је међутим прихватио аргументацију тужилаца⁵⁵, према којој су јасле ипак „верски симбол“, те стога не могу бити изложене на јавном месту⁵⁶. С обзиром да је на одлуку суда уложена жалба, судске расправе још нису завршене⁵⁷, а још мање оне које се воде у јавности⁵⁸.

⁵⁰ Ради се о симболичној церемонији, без икаквог текста, која не производи никакву правну везу између детета и кума и куме који се одреде за ту прилику.

⁵¹ Грађански брак и матичне књиге су уведене Законом од 20. септембра 1792. а потом преузете и детаљније уређене Грађанским закоником из 1804. Борба противника грађанског брака је чак довела до забране да свештеници венчавају вернике пре обављања грађанског венчања, а систематично непоштовање тог прописа представљало је прекршај са запређеном казном од 6 месеци затвора и 7.500 евра новчане казне (члан 433-21 Кривичног законика, још увек на снази).

⁵² Департман на западу Француске где су католичка вера и сећање на отпор према Француској револуцији још увек веома присутни.

⁵³ Либерајон (*Libération*), 12. децембар 2014.

⁵⁴ Закључци одбране наведени у пресуди Управног суда у Нанту.

⁵⁵ Национални савез слободне мисли, удружење које заговара стриктну примену лаицитета.

⁵⁶ Рецитатив пресуде Управног суда у Нанту од 14. новембра 2014.

⁵⁷ Поједини градоначелници, као нпр. у Безиеру у Лангдоку (*Béziers dans le Languedoc*) су одбили да уклоне јасле из својих просторија.

⁵⁸ Према једном испитивању јавног мњења IFOP које цитира Ле Пуан (*Le Point*) од 13. децембра 2014, 71% испитаника је рекло да су за присуство божићних јасли у јавним зградама.

3.2. Питање ношења верских симбола у јавним службама

Службеници који су задужени за обављање послова јавних служби сматрају се продужетком државе као јавне власти, и неутралност која се захтева од државе, што је суштинска примена лаицитета, примењује се и на њих. Уставни савет је посветио начело једнакости грађана пред јавним службама, и као последицу тога, начело неутралности служби, као суштинска начела јавних служби.⁵⁹

Тако „обелодањивање током вршења функције, од стране јавног службеника, без обзира о којој функцији је реч, својих верских уверења, посебно ношењем симбола којим се обележава његова припадност некој вери, представља повреду његових професионалних дужности и самим тим прекршај“⁶⁰. Дужност односне управе је да потом, под надзором судије, одреди санкцију коју ће применити на дати случај узимајући у обзир уочљивост симбола⁶¹.

Поред тога што питање стриктног поштовања неутралности државе од стране јавних службеника и не прави посебне потешкоће, свакако је деликатније питање поштовања тог начела од стране клијената јавних служби. Дебата се усредсредила на питање ђака у јавним школама. Пошто је дошло до развоја судске праксе која је нарочито ишла у смеру одређене слободе за ученике да исказују своја верска уверења, уз неколико одлагања, законодавац се огласио 2004. године, афирмишући стриктнији концепт лаицитета.

У оквиру једног мишљења Државног савета⁶², комесар Владе⁶³ је имао прилику да јасно искаже следеће разлике: „службеник се мора старати о стриктној неутралности услуге како би обезбедио пуно поштовање уверења корисника. Иако сходно томе ови други имају право да изразе своја верска уверења, у границама које не прелазе добро

⁵⁹ Одлука Уставног савета од 18. септембра 1986.

⁶⁰ Пресуда Апелационог управног суда у Лиону, од 27. новембра 2003. Бен Абдела (*Ben Abdallah*).

⁶¹ У малопре цитираном случају, Управни суд је потврдио суспендовање једне службенице јер је носила вео током вршења својих функција, а Апелациони суд је на крају одбацио ту пресуду сматрајући да је управна Одлука о суспензији била мањкава, подсећајући истовремено на начела лаицитета у јавним службама.

⁶² Државни савет је Врховни управни суд, еквивалент Касационом суду за грађанске и кривичне судове.

⁶³ Специфичност француских Управних судова, комесар Владе, данас назван јавни извештај, је судија или тужилац који даје независно мишљење приликом сачињавања пресуде на рочишту.

функционисање јавних служби, службеник не сме, својим понашањем, оставити простора за било какву сумњу у неутралност доброг функционисања јавне службе“.⁶⁴ У оквиру једног другог мишљења, Државни савет је имао прилику да подсети на слободу вероисповести ученика која за њих подразумева „право да изразе и манифестују своја верска уверења унутар школских установа, уз поштовање плурализма и слободе других, ако тиме не угрожавају наставне активности, садржину програма и дужну марљивост“⁶⁵.

Ово мишљење, и више од самог подсећања на опште начело слободе, поставља одређени број ограничења на изражавање од стране ученика својих верских уверења. Притисци, провокације и прозелитизам су тиме искључени, а директорима образовних установа се оставља велика слобода процене да у оквиру правилника о раду одмере да ли верска обележја која истичу ученици повређују или не лаицитет, плурализам и толеранцију према другима. Управни судија је био доведен у ситуацију да поништи одлуку о искључењу ученика засновану на општој и апсолутној забрани ношења⁶⁶ верских симбола, уз подсећање да ношење мараме, у одсуству других околности, не представља само по себи чин прозелитизма⁶⁷.

Друго ограничење те слободе састоји се од неопходног обезбеђивања могућности праћења целокупне наставе од стране ученика, укључујући и часове физичког васпитања, а искључења су била изречена и потврђена девојчицама које су одбијале да скину мараму током бављења спортом или да уопште учествују у спортским активностима⁶⁸. Управни судија се определио да испита сваки случај засебно, ценећи сразмерност угрожавања слободе у функцији жељеног циља, кроз судску праксу „медијације“⁶⁹.

У тим оквирима судске праксе настао је закон од 15. марта 2004., назван Закон о верским симболима у француским јавним шко-

⁶⁴ Комесар Владе Шварц (*Schwartz*), мишљење Државног савета *Госпођица Маршо* (*Demoiselle Marteaux*), 3. мај 2000.

⁶⁵ Мишљење Државног савета од 27. новембра 1989. поводом инцидента у колежу у граду Креј (*Creil*) северно од Париза, када су ученице са велом одбиле да напусте учионицу и поред захтева наставног већа.

⁶⁶ Пресуда Државног савета од 2. новембра 1992, *Керуа* (*Kherouaa*).

⁶⁷ Пресуда Државног савета од 27. новембра 1996, *Жеуи* (*Jeouit*).

⁶⁸ Пресуда Државног савета од 27. новембра 1996, *Уисагана и Шегуан* (*Wissaadane et Chedouane*).

⁶⁹ Према говору комесара Владе г. Шварца (*Schwartz*) који је у свом извештају презео Државни савет 2004.

лама, који каже „у јавним школама, колежима и лицејима, забрањено је ношење симбола или одеће којима ученици упадљиво истичу верску припадност“⁷⁰. То се односи на исламски вео, кипу или крст који је видно предимензионира⁷¹. Тај закон се односи само на малолетне ученике основних школа, колежа и лицеја, а дијалог са родитељима увек претходи покретању дисциплинских мера и искључењу ученика.

Иако је усвајање тог закона довело у питање претходну судску праксу постављајући општија начела у односу на дотадашњу праксу процене сваког случаја понаособ, Државни савет је интервенисао проширујући те одредбе на турбан Сика⁷², који до тада није био предмет расправа јер је заједница Сика у Француској малобројна.

Европски суд за људска права је имао прилику да разматра питање упадљивих верских симбола у школама. Одбачено је не мање од шест представки⁷³, које су се у највећем броју односиле на мараму и у једном случају на „кески“, под-турбан који носе Сики. Суд није нашао да Закон из 2004. угрожава верске слободе гарантоване чланом 9 Конвенције који се односи на слободу савести и вероисповести, инсистирајући на улози државе као „неутралног организатора упражњавања различитих вера“ и неопходности духа „компромиса код појединаца у циљу очувања вредности једног демократског друштва“⁷⁴.

3.3. Питање ношења појединих верских симбола у јавном простору

Малопре поменута ограничења примењују се на службенике који раде у јавним службама, за које је битно да се обезбеди неутралност, на кориснике јавних услуга - конкретно деце коју треба заштитити од манифестација вере других лица. Сврха није била да се усвоје закони у вези са обавезним начином одевања појединаца у јавном простору. Међутим, Француска је донела неугодну одлуку (по једнима вредну критике, а по другима хвале), да постави границе те слободе. Процес није

⁷⁰ Први члан Закона 2004-228 од 15. марта 2004, који је постао члан L. 141-5-1 Законика о образовању.

⁷¹ Циркуларно писмо од 18. маја 2004. послато у оквиру примене закона од 15. марта 2004.

⁷² Пресуде Државног савета од 5. децембра 2007, *Бесам и Шен (Bessam et Chain)*.

⁷³ Европски суд за људска права *Акијас против Француске, Бајрак (Bayrak) против Француске, Гамаледин (Gamaleddin) против Француске, Газал (Ghazal) против Француске, Ј. Сини (Singh) против Француске и Р. Сини (Singh) против Француске*, 30. јун 2009.

⁷⁴ Саопштење секретара Суда од 17. јула 2009.

прошао без сукоба, и до усвајања закона 2010.⁷⁵ године, судска пракса Државног савета настојала је да помири супротстављене императиве.

Иако је питање уопштеније од саме дебате о ношењу мараме од стране жена муслиманске вероисповести, управо је та тема представљала окосницу дебате.

Прва тачка око које се водила дебата се односила на питање ношења вела на сликама за лична документа, у име императива јавног реда који налажу могућност идентификације сваког лица на основу личне карте. Иако су жене дуго имале право да „подносе фотографије главе прекривене велом или марамом, под условом да им је лице потпуно откривено и омогућава савршену идентификацију“⁷⁶, регулатива се накнадно поострила налажући да на фотографији буде откривена глава⁷⁷. Државни савет није сматрао да је та обавеза противна члану 9 Европске конвенције о људским правима, сматрајући да се не ради о несразмерном ограничењу личне слободе из угла сврхе који је борба против кривотворења личних докумената и крађе идентитета⁷⁸.

Доста година касније, услед живе јавне дебате и више мишљења и извештаја по питању интегралног вела, законодавац предлаже једно јасно начело, које пребацује игру не на терен потреба полиције, већ на онај суштинских вредности Републике. Образложење закона у вези са том тачком је поучно: „Француска никад није толико своја, верна својој историји, судбини, слици, као кад је уједињена око вредности Републике: слободе, једнакости, братства. Ове вредности су темељ нашег социјалног споразума; оне гарантују кохезију нације; оне утемељују поштовање достојанства појединаца и једнакости између мушкараца и жена“⁷⁹.

Тако се у првом члану Закона од 11. октобра 2010. јасно поставља начело да „нико нема право да носи, у јавном простору, одећу која служи скривању лица“. Жена која носи интегрални вео на улици може дакле бити осуђена на новчану казну или похађање предавања на којима се подсећа вредности Републике.

Касациони суд је са своје стране оценио да осуда на похађање предавања о грађанским вредностима у примени овог закона није про-

⁷⁵ Закон бр. 2010-1192 од 11. октобра 2010.

⁷⁶ Циркуларно писмо министра унутрашњих послова од 13. марта 1991.

⁷⁷ Декрет од 25. новембра 1999.

⁷⁸ Пресуда Државног савета од 27. јула 2001. Фонд за одбрану муслимана пред судом.

⁷⁹ Образложење Закона 2010-1192 од 11. октобра 2010. названог и законом за забрану скривања лица у јавном простору.

тивна члану 9 Европске конвенције о људским правима⁸⁰. По представци жене која се позивала на чланове 8, 9 и 14 Конвенције, Суд у Стразбуру је дао за право Француској својом одлуком од 1. јула 2014, сматрајући да „очување услова за суживот“ може оправдати такво ограничење, с правом узето као „неопходно у једном демократском друштву“⁸¹.

Ова врста законодавства, без сумње тешко разумљива у англо-саксонским земљама, типична је за француски концепт лаицитета и уопштеније за суживот, толико се чини широким консензус у вези са тим питањем и у јавном мњењу⁸² и међу политичарима⁸³. Она се заснива на идеји да се јавни поредак, што је широк појам финије прецизиран судском праксом од краја XIX века⁸⁴ наовамо, не може ограничити на своје почетне конститутивне елементе који су сигурност, спокој и јавно здравство. Уз извесну одважност, Државни савет је признао постојање моралног јавног реда, забрањујући, у име људског достојанства, бацање кепеца, „игру“ у којој су ипак учествовали одрасли сагласни људи не наносећи штету никоме другоме⁸⁵. Законом од 2010. преузет је дакле тај концепт јавног реда да би се забранило скривање лица у јавном простору, „противно идеалу братства (...), минималним захтевима уљудности потребним за друштвене односе (...) [а које представља] повреду поштовања достојанства личности“⁸⁶. Ово проширење моралног концепта јавног реда није да није подстакло дебату у вези са тзв. повратком „моралног реда“⁸⁷ паралелно са проширењем судске контроле над друштвом.

4. Закључна разматрања

Чини се да се последњих месеци јавља дебата око могућег проширења забране ношења верских симбола у школама и на универзитетске студенте. Један бивши председник владе је добро резимирао стање

⁸⁰ Касациони суд, кривично одељење, пресуда од 5. марта 2013.

⁸¹ Европски суд за људска права пресуда *S.A.S. против Француске*, 1. јул 2014.

⁸² Према два испитивања јавног мњења које је обавио IFOP од октобра 2012. и марта 2013, 63% Француза се изјаснило против ношења мараме на улици, а 84% против ношења мараме на приватним местима у која залази грађанство.

⁸³ Законе из 2004. и 2010. Парламент је усвојио са огромном већином.

⁸⁴ Први пут је дефиниција јавног реда дата законом од 5. априла 1884.

⁸⁵ Пресуда Државног савета од 27. октобра 1995. Општина Морсан сир Орж (*commune de Morsang sur Orge*), добро знана свим студентима права.

⁸⁶ Образложење Закона ° 2010-1192 од 11. октобра 2010.

⁸⁷ Термин који се обично користи да се обелодани мешање државе у приватне односе, нпр. приликом дебате о забрани проституције, коцкању у новац, легализацији абортуса итд.

садашњег законодавства и равнотеже коју је оно омогућило : „ја сам против забране верских симбола на универзитету. Забрањени смо вео у школама да бисмо заштитили малолетнике од одлука над којима немају утицаја. Нећемо прописати начин одевања одраслима сем када доводи у питање јавну безбедност, као што је то био случај са интегралним велом“⁸⁸.

Пре помишљања на поштравање постојећег законодавног оквира, потребно је подсетити се да већ садашње законодавство узрокује одређене проблеме. Закони из 2004. и 2010, који су били предмет широког политичког консензуса као што је претходно наведено, и који су са успехом прошли тест Европског суда за људска права, сукобили су се већ тада са одређеним одредбама међународног права.

Комитет за људска права ОУН је тако 2012.⁸⁹ објавио саопштење, примењујући члан 18. Пакта о грађанским и политичким правима од 16. децембра 1966⁹⁰. Један ученик Сик који је носио турбан⁹¹ обратио се поменутом Комитету, који је оценио да његово искључење из лицеја представљало несразмерно поступање у односу на повреду, с обзиром да не постоји доказ да је окривљени турбан могао пореметити јавни ред или да је представљао повреду слободе свести других ученика. И на крају пошто је Комитет за људска права већ санкционисао Француску због обавезе позирања за слику за личну карту⁹² откривене главе, вероватно је да би закон из 2010. којим се забрањује интегрални вео у јавном простору био сматран законом који крши члан 18 Споразума из 1966, ако би приспела нека представка у том смислу⁹³.

Француска је по саопштењу од 4. децембра 2012. добила шест месеци да измени своје законодавство, што она не намерава да учини,

⁸⁸ Цитат Франсоа Фијон-а (*François Fillon*) у *Либерасјон* (*Libération*), од 21. јануара 2015.

⁸⁹ Саопштење бр. 1852/2008 од 4. децембра 2012.

⁹⁰ „ Свако има право на слободу мишљења, савести и вероисповести; то право подразумева слободу остајања при својој или усвајања вероисповести или убеђења по своме избору, као и слободу да појединачно или у заједници са другима, јавно или приватно, испољава своје веровање или убеђење вероисповедањем, обављањем обреда, похађањем службе и наставом.“

⁹¹ Тај ученик је био искључен из лицеја 5. новембра 2004, пошто су пресуду потврдиле све инстанце управних судова закључно са Државним саветом у пресуди коју је донео 5. децембра 2007.

⁹² Саопштење бр. 1876/2009 од 22. јула 2011.

⁹³ У случају *Худојберганова* (*Hudoyberganova*) *прошив Узбекистана* од 5. новембра 2004, Комитет је већ осудио забрану ношења верске одеће која не почива на делотворној оправданости ремећења јавног реда.

стављајући до знања да је француско законодавство у складу са Европском конвенцијом о људским правима⁹⁴. С обзиром на своју необавезујућу природу, саопштења Комитета без сумње неће имати никаквог дејства на француско законодавство. Таква ситуација међутим неће допринети даљем смиривању дебате и лакшем страном схватању француске концепције лаицитета, с обзиром да се оно приказује само кроз слику принуде.

Лаицитет на француски начин се изградио мало по мало на основу неколико суштинских законских текстова, као што је закон из 1905, и судске праксе која настоји да постигне помирење, у сваком случају понаособ, индивидуалних слобода и императива јавног реда, око општег начела: „слобода је правило а полицијско ограничење изузетак“⁹⁵. Лаицитет, који настоји пре свега да заштити свачија уверења избегајући притиске других веровања, је начело за које би Француска хтела да буде универзално признато. Не рачунајући борбу за одређену концепцију људског достојанства уз забрану ношења интегралног вела (али можемо ли људе терати да буду слободни). Пооштравање које је уведено законима из 2004. и 2010. га, међутим, може коштати дела универзалног прихватања.

⁹⁴ Цитат из Саопштења министарства спољних послова у Ле Монду (*Le Monde*) од 31. јануара 2013.

⁹⁵ Владиног комесара Корнеј (*Corneille*) у склопу пресуде Државног савета *Балди* (*Baldy*) од 10. августа 1917.

Oliver Nikolić Ph.D

Institute of Comparative Law, Belgrade

Charles Tellier

The judge and counselor of the Embassy of France and
Cabinet of the Minister of Justice of the Republic of Serbia

**RELIGIOUS SYMBOLS IN PUBLIC LIFE
IN SOME EUROPEAN COUNTRIES,
WITH SPECIAL REFERENCE TO THE FRENCH REPUBLIC**

Summary

In the first part of the article, the authors describe the relation between the church and state, and how it results on the freedom of religion, particularly through the display of religious symbols in public life. Religious symbols in public institutions, as well as the kind of dress are increasingly the subject of the case law before the national courts and the European Court of Human Rights. As an illustration it is given a number of the most characteristic and best-known cases concerning this topic. The second part shows the place of the French Republic as the secular state. Then, the practice in France regarding the display of religious symbols in public institutions and wearing of clothing in public institutions and public spaces is analyzed.

Keywords: Religious symbols, church, European Court for Human Rights, case law, French Republic.